

Ваша однокласниця ціле літо працювала на фермі, щоб заробити собі гроші на оплату за навчання у вищому навчальному закладі, куди збирається вступати через декілька років. Візьміть у неї інтерв'ю для того, щоб узнати, яку роботу дівчинка виконувала, скільки часу на день працювала, чи справлялася зі своєю роботою, скільки заробила грошей тощо.

Ситуація б.

Члени гуртка "Антисуржик" доручили вам взяти інтерв'ю у поета чи письменника про культуру української мови. Сформулюйте запитання, уникаючи при цьому штампів.

Ситуації, подібні до запропонованих, учитель може скласти й сам, оскільки він знає: - життя учнів класу, школи, усі болючі питання, які варто, а то й необхідно, торкнутися під час навчання, можливо, з виховною метою; - значні події, що відбуваються в учнівському колективі, які вимагають зосередження на них уваги, обговорення. Вправління учнів у проведенні інтерв'ю на основі вербально описаних ситуацій допоможе учителеві української мови підготувати школярів на уроках розвитку зв'язного мовлення до реального спілкування в різних життєво важливих природних мовленнєвих ситуаціях.

Література

1. Скалкин В.Л. Обучение диалогической речи. – К.: Рад. школа, 1989. — 158с.
2. Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1983. — 608 с.
3. Ломоносов М.В. Краткое руководство к красноречию...// Полн. собр. соч. – Т.7. — 257с.
4. Капинос В.И. Работа по развитию речи учащихся в свете теории речевой деятельности // Ряз. – 1978. №4. — С.29-33.
5. Пузиков Ю.К. Ситуативные упражнения при работе над вводными словами // Ряз. – 1987 - №4. — С.49-51.

Стефанія Панцьо (стич...79)

ВИВЧЕННЯ МОРФОНОЛОГІЇ У КУРСІ “СУЧАСНА УКРАЇНЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА”

У сучасному мовознавстві займає досить значне місце морфонологія як самостійний розділ граматичного опису одиниць мови. Вона набула активного розвитку протягом останніх 20-30 років. Лінгвісти поставили і вирішили такі основні питання: статус морфонології, її місце у структурі мови, завдання, об'єкт дослідження та ін. Причиною, що зумовила появу нового вчення про фонологічну структуру морфем, стала варіантність морфем. У системі синхронного словотвору варіативними можуть бути кореневі та афіксальні морфемі, а також твірні основи. Саме дослідження цього явища послужило причиною появи **морфонології**, яка вивчає фонемі як елементи побудови морфем та словоформ.

Студенти філологічного факультету морфонологію вивчають у межах словотвору. Оскільки морфонологічні перетворення не розглядаються у шкільній граматиці, то цей розділ мовознавства порівняно важко сприймається. Тому у процесі викладання наголошуємо як на об'єкті морфонології, так і на її практичних завданнях. Отже, пропонується теза — морфонологія з'явилася як результат зв'язку фонології, морфонології та словотворення. Об'єктом її виступає фонема як елемент будови морфемі і словоформ. Через аналіз конкретних слів разом із студентами з'ясуємо, що встановлює морфонологія у такій послідовності:

1. Фонемний склад морфем різних типів:

- із скількох морфем складається слово **дорога**? (корінь *дорог-* і флексія *-а*);
- яка фонемна будова кожної морфемі? (ПГ ПГП — Г);
- яку фонемну будову має коренева морфема слова **серце**? (ПГПП) і т.д.;
- із скількох фонем складаються слова **дорога**, **серце** і чи однакова їх комбінація?

Слухачі доходять висновку, що таку ж будову можуть мати і прикметникові та дієслівні корені. Подібне зіставлення фонемної будови корневих або афіксальних морфем сприяє встановленню їх типології в межах однієї частини мови або навіть різних частин мови.

2. Варіантність фонем в структурі тотожних морфем при словотворенні чи формотворенні:

- які аломорфи маємо у прикметниках? Тривога – тривож-ний, дорога – дорож-ній, друг –

друж-ний, рік– річ-ний, сміх – сміщ-ний.

Отже, результатом цієї варіантності є поява аломорфів однієї морфеми: чергування кінцевого звука кореня іменників при утворенні прикметників з суфіксом *-н-* дає аломорфи.

3. Закономірності пристосування морфем відносно одна одної в лінійному ряді:

– чи змінилося звукове оформлення морфем при їх поєднанні у словах? Козак – козачь-кий, гріх – гріщ-ний, високий – вищ-ий, фабрика – фабрич-ний.

Отже, поєднання морфем може викликати зміну їх фонемного оформлення, чим зумовлюються явища на “морфемному шві”.

Підсумком виконання подібної роботи буде визначення предмета морфології: будова морфів і формальні закономірності, які характеризують поєднання морфів у слові.

Чітко окреслюємо головне завдання морфології — дослідження фонематичних та акцентологічних змін, які відбуваються в морфемах при словотворенні або словозміні. Аналіз слівних структур на зразок *вух-о – вуш-н-ий*, *сміх – сміщ-н-ий*, *рук-а – руч-н-ий*, *берег – прибереж-н-ий* дозволяє підвести студентів до розуміння регулярності чергування кінцевого приголосного твірної основи перед суфіксом *-н-* та до того, що такі зміни носять системний характер.

У процесі подальших спостережень показуємо, що морфологічні перетворення завдяки регулярності стають характерною ознакою на рівні словотвірного типу. А це породило поняття морфологічної моделі як “формальної схеми побудови похідних слів того чи іншого словотвірного типу, які характеризуються наявністю (або відсутністю) певного морфологічного явища” (2, 194).

Таким чином підводимо студентів до висвітлення центрального поняття морфології — **морфологічної позиції** та пов’язаного з ним поняття **морфони**. Спираючись на дефініції особливих мовознавців (В.Лопатін) лінгвістичних словників, подаємо таке розуміння сутності **морфологічної позиції** — *комбінаторний процес поєднання морфем та спричинені цим зміни їх звукового оформлення*.

Для засвоєння цього визначення аналізуються слівні структури на зразок: Тернопіль – тернопільський, Полісся – поліський, Куба – кубинський, кінець – кінечний, шосе – шосейний, регбі – регбіст, Донецьк – донецький.

Під час виконання вправи студенти мають можливість спостерігати взаємопристосування сусідніх морфів для уникнення порушення тих чи інших закономірностей української мови. Вони виявляють морфологічну позицію — місце поєднання сусідніх морфів, яке ще називають “**морфемним швом**”. Усвідомлення наявності “шва” необхідне при морфемному аналізі. А одним із аспектів цього аналізу є визначення не лише морфемної будови слова, а й виявлення морфологічних засобів як допоміжних елементів, які використовує мова при творенні слів. Такою конкретною одиницею морфологічних засобів виступає **морфонема**. Студентам пропонується найбільш вдале, на нашу думку, визначення морфони за Г.Циганенко. *Це звуки (фонем), які групуються в морфах однієї і тієї ж морфеми і утворюють фонемний ряд* (4, 22). Для виявлення морфони даються слова *рука, ручка, руці* — морфонема *к/ч/ц*, *нога, ніжка, нозі* — морфонема *г/ж/з*.

Найскладнішим для засвоєння є морфологічні явища. Тому через тлумачення формальних змін твірної основи у структурі похідного слова (*тиск* → *тиснути*, *довгий* → *довгий*, *бігти* → *біженець*) підводимо слухачів до визначення якості і кількості морфологічних явищ. Вважаючи, що **морфологічними** називають явища, які *виникають на морфемному шві як результат взаємопристосування морфем*, їх називаємо: **чергування, усичення, нарощення, суміщення, наголос**.

Шляхом виконання завдань студенти розпізнають кожне з них. Для цього рекомендується декілька вправ.

Вправа 1. У поданих слівних структурах визначити тип морфологічного явища.

Вулиця – вуличний, берег – узбережжя, столиця – столичний, таблиця – табличка, плуг – передплужник, купити – куплений, виїздити – виїжджати, сон – снятися, день – днювати, зір – зоровий, білий – білявий.

Допомагаємо студентам не лише побачити чергування, при якому відбувається зміна фонетичного складу морфеми, а й з’ясувати їх природу (*г-ж, ц’-ч* ...) та місце — в твірній

основі, коли її кінець пристосовується до початку наступної морфеми; усередині морфем, що призводить до появи кореневих аломорфів.

Вправа 2. З'ясувати, у яких морфемах відбувається чергування.

Великий – величезний, глибокий – глибочезний, залізниця – залізничник, дбайливець – дбайливець, квітка – квіточка, бідний – бідність.

Виконавши вправу, студенти самостійно роблять висновок про те, що морфологічні чергування можуть відбуватися як в коренях, так і в суфіксах. Для з'ясування інших морфологічних явищ також пропонуються вправи на спостереження, зокрема розглядається спочатку **усічення**.

Вправа. Простежити явище усічення і охарактеризувати його, погрупувавши за частинами мови.

Киї́в – кияни́н, Тбілісі́ – тбілі́ський, скоро́ – скорохі́д, чоти́ри – четве́ро, мерзну́ти – мерзлий, рідкі́й – ріді́ти, фонети́ка – фонетист, низькі́й – знизити, лікува́ти – лік, можли́вий – можливість, молоту́ – млин, цита́та – цитува́ти, Сухумі́ – сухумський.

Після виконаної вправи узагальнюємо побачене, що для позначення **усічення** як морфологічного явища проф. І.Ковалик запропонував термін “елізія” (3, 161-162). Отже, *елізія-усічення* полягає в тому, що фінальна частина твірної основи скорочується (*усікається*) і не входить у структуру похідного слова. Усічення призводить до спрощення фонемних груп, що з'являються при поєднанні морфем. Спрощення сприяє взаємопристосуванню морфем.

Явище **нарощення**, в результаті якого відбувається збільшення похідної основи порівняно з основою твірною, або збільшення того чи іншого афікса, студенти виявляють на зіставленні слівних структур.

Вправа. З'ясувати, за рахунок яких фонем відбулося нарощення.

Правда – справедливий, приймати – прийом, задати – завдання, яйце – яєчня, туфля – туфелька.

Суміщення, або накладання морфем сприймається дещо важче, оскільки воно відбувається на “морфемному шві” між твірною основою та суфіксом чи між двома основами, тому спочатку записуються на дошці слівні структури:

Смоленськ + -ськ-: смоленський

Дніпропетровськ + -ськ-: дніпропетровський

морфо- + фонологія морфонологія

Спостереження здійснюється супроводом запитань:

– які частини у поданих словах збігаються?

– чи тотожні ці частини?

– чим супроводжується процес їх поєднання?

Отже, таким чином з'ясовується **суміщення** морфем.

Про наголос як морфологічне явище у випадках, коли він супроводжує процес словотворення легко догадаються слухачі у процесі наголошування слів.

Вправа. У рамках словотвірної пари поставити наголос.

Напада́ти – напа́д, па́дати – па́діння, ко́рінь – корі́ння, глухі́й – глۇ́хо, висо́кий – висо́ко, житло́ – житлові́й, мура́шка – мураши́ний, творі́ти – тві́р, захо́дити – за́хід, глибо́кий – глибо́ко.

Маючи відомості про рухомість наголосу в українській мові, студенти швидко збагнуть, що можливість його переміщуватися з одного складу на інший у парі слів є не що іншим як морфологічним явищем. Відповідно до напрямку переміщення наголосу проф. В.Горпинич говорить про його 2 різновиди: **енклітичний** (переміщення на попередні склади) і **проклітичний** (переміщення з попередніх складів на наступні): *вихо́дити – ві́хід і бі́к – бокови́й* (1, 179).

Отже, такі форми роботи сприятимуть засвоєнню досить складного матеріалу. Самостійна робота при цьому повинна обов'язково супроводжуватися коментарем викладача, оскільки часто певне морфологічне явище може виступати у поєднанні з іншим. Українська мова знає такі випадки як одночасне усічення і чергування (*набли́зити – набли́ження*), усічення і нарощення (*ви́глянути – ви́глядати*), суміщення і чергування (*моря́к – моря́цький*) тощо.

Таким чином, вивчення морфології у курсі “Сучасна українська літературна мова”

забезпечить розуміння словотвірних процесів та закономірностей, які відбуваються у слівних структурах рідної мови і сприятиме виробленню вмій та навичок у студентів правильного морфемного та словотвірного аналізів.

Література

1. Горпинич, 1998: Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія. — К., 1998. — С.179.
2. Земська, 1981: Земская Е.А. Словообразование// Современный русский язык (Под ред. В.А.Белошапковой). — М., 1981. — С.194.
3. Ковалик, 1958: Ковалик І. Словотвірна категорія слов'янських назв осіб за їх національною і територіальною приналежністю// Питання слов'янського мовознавства. — Львів, 1958. — Кн.5. — С.161-162.
4. Цыганенко, 1978: Цыганенко Г.П. Состав слова и словообразование в русском языке. — К., 1978. — С.22.

Тетяна Вільчинська (мистр...79)

ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО СПОСОБУ СЛОВОТВОРЕННЯ У ВУЗІ

Вивчення різних способів словотвору привертало увагу не одного покоління дослідників, котрі намагалися дати їм відповідну характеристику та визначити місце і роль кожного у процесі збагачення лексичного складу мови.

Незважаючи на це, деякі важливі моменти, що стосуються дефініції способу, як дериватологічного поняття, а також виявлення специфіки окремих способів, у сучасному словотворі залишаються дискусійними. Це значною мірою стосується і проблеми тлумачення лексико-семантичного способу та особливостей його функціонування в українській мові.

Вивчення даного способу в школі передбачає лише проілюстроване за допомогою прикладів знайомство з похідними, утвореними шляхом семантичного переосмислення. Зважаючи на це, дослідження особливостей лексико-семантичного способу набуває актуальності під час вивчення словотвору у вузі.

У процесі праці зі студентами необхідно насамперед звернути увагу на такі питання, як: 1) де розглядати теоретичне переосмислення: в межах лексичної семантики чи дериватології; 2) чи можна погодитись з тим, що подібне явище є виключно діахронічним; 3) яка специфіка форманта у похідних цього типу тощо.

Починаємо з того, що у науковій літературі лексико-семантичне переосмислення як окремий спосіб словотвору визнається не всіма дериватологами. Найпоширенішими видами семантичного переосмислення є метафоричні, метонімічні і функціональні перенесення, але оскільки внаслідок таких перенесень утворюються “не особливі слова, а особливі значення слів, то нема причин вважати дані перенесення способом словотворення. Вивчення подібних явищ — завдання лексичної семантики”, — стверджує О.Земська [2, 170]. Подібної думки дотримуються й інші вчені. Так, З.Потіха, спираючись на те, що лексико-семантичний спосіб “не вимагає появи формально нового слова”, не вважає цей процес власне словотвірним. “Його справедливо розглядати, — зауважує дослідник,- у розділі лексики, де мова йде про багатозначність, омонімію і зміни семантики слова” [5, 150]. О.Кубрякова висловлює думку, що в процесі розвитку семантики слова відбувається виникнення нових назв як нових значень, але не як нових слів, мотивуючи це прагненням зберегти багатозначність [4, 25].

Безперечно, в результаті лексико-семантичного способу не виникають фонетично нові слова. Особливістю його — і на це необхідно звернути увагу студентів — є те, що у даному випадку нове слово утворюється “внаслідок додаткового навантаження лексичним значенням існуючого в мові слова” [8, 28].

До відома студентів доводиться, що неусталеність у тлумаченні лексико-семантичного способу не впливає на його продуктивність. Необхідно пам'ятати, що семантичне словотворення нерідко буває навіть більш поширеним, ніж морфологічне, і зумовлюється це значною мірою внутрішньомовним фактором, зокрема, законом економії мовних засобів.

Використання відомих у мові слів із новим значенням може зумовлюватися також